

ОГЛАВЉЕ НА ПОРТРЕТУ КТИТОРКЕ БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У ДОЊОЈ КАМЕНИЦИ

Апстракт: Средњовековно портретно сликарство у оквиру ктиторских композиција, као најчешћем облику официјелног портретисања, представља значајан извор који нам открива какав је био начин одевања и украшавања средњовековне властеле. Предмет истраживања јесте портрет ктиторке у Богородичиној цркви у Доњој Каменици и њен начин украшавања кроз оглавље, као и тражење њему упоредивих модела у портретном фреско-ансамблу позносредњовековног Балкана. Јединственост оглавља доњокаменичке ктиторке огледа се кроз сложену обраду накита, зракастих наушница и металних апликација, укомпонованих несвакидашњом формом са два марамама и специфичном формом капе. То условљава студиознији приступ у сагледавању начина покривања глава код жена у портретном фреско-сликарству на простору земаља византијске културне сфере и проналажење сродних модела. Разматрањем одабраних варијетета властелинског оглавља, у њиховој целини или у појединим детаљима, с примењеним материјалом и техникама, могуће је пронаћи упоредиве елементе са оглављем доњокаменичке ктиторке, што води компаративној анализи и проналажењу места оваквој врсти властелинског оглавља у моди прве половине XIV века. Начињеном студијом указује се и на специфичности оглавља доњокаменичке ктиторке које је настало из јединственог споја елемената, попут накита, који су препознатљиви и на другим властелинским приказима, и оних без поредбених примера у овом миљеу, чије порекло треба тражити у регионалним одликама народног одевања.

Две ктиторске композиције Богородичине цркве у Доњој Каменици су у протеклих век и по, колико постоји интересовање за овај споменик у науци, добиле своје место у стручној литератури, најпре кроз покушаје идентификовања ктитора и његове породице.¹ Како је ово питање остајало без прецизног одговора, настале су студије истраживача који су посветили пажњу начину одевања портретисаних личности ктиторске породице у контексту актуелне моде међу властелом балканских држава XIV века, као претпостављеном времену подизања доњокаменичког храма и живота њених ктитора.

Иако су неке од студија настале из потребе идентификовања ктитора и проналажења везе с приказаним деспотским паром у приземљу припрате доњокаменичке цркве, урађеним анализама указано је на потенцијал ових портретских целина у илустровању културног живота средњовековне властеле. Међу првима је Панајотова (Panayotova 1970) начинила анализу одеће, као статусном

---

1 Ктитор цркве је најпре био препознат у лику деспота Михаила, приказаног у припрати доњокаменичке цркве као Михаило Анђелковић, а затим је идентификован са видинским господаром Михаилом Шишманом. Половином XX века ustalilo се разликовање личности ктитора и деспота, а стручна истраживања наступила су у другој половини XX века. О томе са старијом литературом: Фрфулановић 2001: 302–310.

симболу доњокаменичких историјских личности, приказаних у храму на четири композиције кроз једанаест портрета. Она је виђења да се из појединих детаља на одежди портретисаних, попут примене крзна као скупоценог материјала уобичајено резервисаног за племство, открива висок друштвени статус и сродство са деспотским паром. Посебну пажњу добио је приказ деспотице са оглављем (сл. 1), сачињеним од зупчастог венца испод кога је фризура уобличена скупоценом мрежицом за косу с паром богатих лунуластих наушница (Panayotova 1970: 149–155), истовремено значајан и као ликовни пример инсигнија деспотске титуле (Атанасов 1999: 238, сл. 85, 86.).

Ктиторкин портрет, насликан у породичној композицији са супругом и двоје деце на западном зиду спрата припрате, издвојио се необичним склопом елемената у начину украшавања главе. Због тога је ктиторкино оглавље добило своје место у стручној литератури, чиме је потврђена његова веродостојност као значајног ликовног извора. Делови оглавља разматрани су у литератури у више наврата са различитим степеном посвећености. Мирјана Ђоровић Љубинковић (1949) упоредила је накит доњокаменичке ктиторке, богате лепезасте наушнице и почелицу с пронађеним наушницама и дијадемом у Марковој Вароши. Јован Ковачевић, у својој студији о средњовековној ношњи балканских Словена,

1. Портрет деспотице, Богородичина црква, Доња Каменица, прва пол. 14. века
1. Portrait of despotess, Church of the Virgin Mary, Donja Kamenica, the first half of the 14th c.

неколико пута помиње ктиторкин портрет, истичући лепоту и вредност њених минђуша и необичан начин забрађивања главе са две мараме, који он повезује са бугарском народном ношњом (Ковачевић 1953: 63–64, 265, Т. XLVII).²

У наредним деценијама ктиторкин портрет и слика њеног оглавља појављивали су се у стручној литератури најчешће као пример поређења. Ктиторкина капа се упоређује са капом на портрету ктиторке Доје из Земена, начин комбиновања капе и минђуша доњокаменичке ктиторке са моделом који носи Радивојева жена на портрету у Кремиковцима (Манова 1962: 39–40, 43–45, 61–62), а њене богате минђуше с ланчићем окаченим о капу пореде се са минђушама на портретима царице Јелене из Дечана, Марије Ане из Леснова и кнегиње Милице на портрету у Љубостињи (Радојковић 1969: 38, 212, сл. 23). Такво, ипак не тако често, помињање оглавља доњокаменичке ктиторке било је довољно да оно добије своје место као значајан ликовни извор и често помињани пандан археолошким налазима (Милошевић 1990: 159). У ктиторкином оглављу пронађени су елементи који су потенцијално могли утицати на развојне форме народног одевања у потоњим вековима на ужем простору данашње источне Србије и западне Бугарске (Аранђеловић-Лазич 1967: 35–46; Николова 1981: 78, 81).

Скренута пажња на необичност оглавља ктиторке Богородичине цркве, њене кћери, али и деспотице из припрате створила је интересовање за студиознији приступ код истраживача, па настају радови посвећени конкретно теми оглавља портретисаних госпођа у доњокаменичком сликарству. У њима аутори врше упоредну анализу с примерима из портретног позносредњовековног фреско-сликарства, утврђујући место оглавља доњокаменичких властелинки у општем развојном току моде забрађивања и украшавања оглавља средњовековних жена (Фрфулановић 2003, Атанасова 2016а).

Током последње две деценије помињање доњокаменичке ктиторке и посвећивање пажње њеном оглављу било је интензивније, што значи да је специфичност тог портрета добила адекватну пажњу и нужност за укључивање у студије о портретима властелинки у средњовековном зидном сликарству (Атанасова 2016б: 450–452, таб. 1; Стевановић 2019: 18; Павловић 2019: 13; Frfulanović 2022: 38–40).

Истицањем посебности оглавља доњокаменичке ктиторке, које у целини нема адекватан поредбени пример, створио се пут нужне појединачне анализе сваког сегмента оглавља с намером проналажења места оваквом начину украшавања у моди међу средњовековним властелинкама. Оглавље ктиторке Богородичине цркве (сл. 2) сачињено је од главеног

2. Портрет ктиторке, Богородичина црква, Доња Каменица
2. Portrait of the ktitor, Church of the Virgin Mary, Donja Kamenica

украса у виду капе необичног облика са две мараме-вела, од којих је једном покривена глава с крајевима који се укрштају на грудима, док друга марама, прекривајући капу, пада на рамена. Са обе стране лица су богате лепезасте наушнице, које висе са каишића причвршћених другим крајем за почелицу украшену са три драга камена између којих су апликације са бисерима. Исте такве апликације налазе се у правилним размацима и на капи сачињеној из два идентична облика, рекло би се обруча. У случају доњокаменичке ктиторке, капа са марамама је текстилни део оглавља, док су минђуше с почелицом и металним апликацијама накит на оглављу.

Капа као главено покривало код жена је било познато у земљама византијског света, а у зависности од поднебља и времена могле су бити мале, велике, широке или високе. Од XI века јављају се трапезасте капе, које се даље развијају током наредних векова (Emmanuel: 1994, 113–120). Без обзира на облик, готово свима њима заједничко је да су биле украшаване скупocenостима попут бисера, драгуља, апликацијама од сребра или злата. У позносредњовековном периоду капе су биле готово

² Овој теми ће у наредним деценијама бити више посвећена пажња: Аранђеловић-Лазич 1967: 35–46, Атанасова 2016а: 384–394.

3. Портрет ктиторке, Црква Св. Николе, Станичење, 1331–1332.
3. Portrait of ktetores, Church of St. Nikolas, Staničenje, 1331–1332

неизоставни модни детаљ властелинки, о чему сведоче и писани извори о различитим називима за капе.³

Ктиторка из Доње Каменице носи капу необичног облика, која је, чини се, сачињена из два елемента у форми кружних цевастих обруча, како се запажа по њиховим облим ивицама на приказу. Иако је капа у тоновима браон боје, није могуће са сигурношћу проценити материјал од кога је израђена. По општој процени, утисак је да се у основној структури користи чвршћи материјал, којим би се постигла неопходна стабилност за ношење осталих елемената оглавља. Једна од претпоставки да је примењена кора дрвета [Фрфулановић 2003: 479–481, сл. 19] проистекла је из упоређивања са моделима капа оглавља невеста и младих удатих жена на подручју Тимока и Видина током XVIII и XIX века, у чијим израдама су примењивани тврда хартија, дрво, тесто, кудеља и конопљино и кудељино платно.⁴ У вези са тим, оглавље

доњокаменичке ктиторке препознато је као модел уско повезан са облицима забрађивања жена у свечаној народној ношњи поднебља око Тимока током наредних векова (Аранђеловић-Лазивић 1967: 39–45). Начињеним реконструкцијама доњокаменичког оглавља потврђена је неопходност примене чврстог материјала у изради капе за коју су се фиксирани накит и мараме, али је у другом случају остављена могућност и за капу од тврдог текстилног материјала, као самосталног елемента који се слагао са осталима (Атанасова 2016а: 389–390, сл. 5).

Већина других капа које су приказане на портретима властелинки су другачије форме. Тако севастократорица Десислава на портрету у Бојани има текстилну капу која належе на главу (Манова 1962: 27–30, сл. 9, 10), а властелинке из оближње станичењске цркве носе капе које имају облик

3 Две најпопуларније врсте капе биле су берета и скуфија: Радојковић 1969: 39.

4 У видинском крају постојало је оглавље „луб“ као део ношње,

сачињено од мараме и новчићима искићене капе, док је у народној ношњи Неготинске крајине познато оглавље као „месал“, сачињено од мараме и чврсте капе кружног облика о коју су качени новчићи као драгоцености, цвеће и пауново перје: Николова 1981: 75–82; Аранђеловић-Лазивић 1967: 39–45.

изврнутог трапеза (сл. 3), али се по боји открива примена текстила у њиховој изради (Поповић 2005: 90–91, 94, сл. 35, 38, 41). У случајевима поменутих капа могло би се претпоставити да су са унутрашње стране постојале подлоге којима је оствариван задати облик капе. Ктиторка Доја у Земену (сл. 4) има високу кружну капу, која је сачињена од четвртастих елемената чији се састави виде са спољне стране (Манова 1962: 35, сл. 13; Атанасова 2016б: 449, Т. I). Капа је на чврстину додатно добила тиме што належе дубоко на главу, са декорисаним обручем на дну, у пределу чела.

Познато је да се у средњовековној Србији примењивало оглавље с подлогом, као видом калупа, око ког су се замотавали марама или вео. Како су капе постале омиљене од XIV века па надаље, свакако да су могли настајати варијетети, па би примерак капе ктиторке из Доње Каменице био један од њих. Значајан поредбени пример, близак територијално, али временски даљи безмало век и по, јесте оглавље ктиторке Зоре из крепичевачке цркве (сл. 5), која носи капу чврсте форме (Ковачевић 1953: 77, сл. 42). Како се примећује, реч је о подлози око које је обмотана тканина у виду тањих белих трака. Слична форма среће се на портрету ктиторке Милице из Матке и Булке из Лескоца (Ковачевић 1953: сл. III, 71, сл. 35). У ширем контексту гледано, капа ктиторке цркве у Доњој Каменици је један од бројних модела који ће бити у употреби; наизглед једноставан, али обогаћен накитом и традиционалном применом марама (Атанасова 2016а: 389–392). У наредним вековима декорација драгоценостима биће мање заступљена, али ће се надомештати везом и сложеним премотавањем велова.

Мараме, односно текстилна форма која је служила за забрађивање жена, представљала је готово обавезни део костима удатих жена, што се потврђује бројним примерима средњовековног фреско-сликарства који представљају ликовни извор о начину ношења.⁵ Писани извори дају различите податке о називима тканина коришћених за покривање главе, као и о материјалу од ког су израђене. Тако су позната текстилна покривала под појмовима мафорион, покриваче, велови, копрене, мрежице, а од њиховог облика зависио је начин обмотавања, односно прелагања са подлогом или без ње (Радојковић 1969: 38–39). У случају оглавља ктиторке Богородичине цркве реч је о две текстилне форме, претпоставља се мараме, за које је тешко утврдити скупocenост, односно квалитет материјала, као и тачан облик. По начину како су насликане, чини се да су обе мараме од истог материјала, иако то није нужно морало бити тако. Доњом марамом, која је испод капе, покривена је коса ктиторке, а њени крајеви падају на рамена након укрштања у пределу врата, тачније горњег дела груди. Примери ношења марама којима је покривена коса налазе се на портретима деспотице Марије Ане

4. Портрет ктиторке Доје, Црква Јована Богослова, Земен, око 1360.
4. Portrait of ktetoreess Doja, Church of St. John Devine, Zemen, ca. 1360

у параклису Цркве Св. Софије у Охриду (Ђорђевић 1994: 158, црт. 39, сл. 53), супруге тепчије Градислава у Трескавцу (ibid. 1994: 167, црт. 32), кесарице Кали у Малом Граду на Преспи и њене кћери (Vogevska 2012, сл. 3), кнегиње Озре у Псачи (Ђорђевић 1994: сл. у боји 21), ктиторке Ваганеша,⁶ на портрету кћери доњокаменичке ктиторке (Атанасова 2016а: 392–394, сл. 7), на портрету деспотице у припрати доњокаменичке цркве (Атанасов 1999: 238, сл. 86). Наведени примери показују различите моделе по начину ношења марама, али и материјала од којих су израђене.

Мараме, тачније покриваче, како су биле познате у средњовековној Србији, и велови, који су били од финијег материјала, носили су се пребачени преко темена главе, али и закачени са задње стране капе или круне, падајући иза леђа. По сачуваним записима, покриваче су могле бити и врло скупocene, извезене

5 О примерима ношења марама код властелинки и владарки: Атанасова 2016б: 449–452, таб. I.

6 Њено оглавље описано је као капа са велом: Ђорђевић 1994: 164.

5. Портрет ктиторке Зоре, Богородичина црква, Крепичевац, крај 15 – поч. 16. века
5. Portrait of ktitorress Zora, Church of the Virgin Mary, Krepičevac, end of the 15th – beg. of the 16th c.

или проткане златом, аплициране бисерима и драгим камењем (Радојковић 1969: 145). Примери с марамама на крунама јесу портрети у Белој цркви каранској, на приказима ктиторке Струје и њених трију одраслих кћери (Ђорђевић 1994: 140–141, сл. у боји 5, сл. црно-бела 19), затим на портрету севастократорке Владиславе у Псачи (Коруновски и Димитрова 2006: 200, Т. 146) или ктиторке Владиславе у Кучевишту (Ђорђевић 1994: црт. 35). Осим њих, поменути тип с марамом или велом који пада са капе постоји на портретима двеју властелинки из Калотина (Манова 1962: 42–44, сл. 16, 17), ктиторке станичењске цркве (Поповић 2005: 90–92, сл. 35–36), као и ктиторке Доје из Земена (Манова 1962: 35, сл. 13). Сложенија форма са две мараме, каква је присутна на оглављу доњокаменичке ктиторке, јесте ређе примењивана, али није и непозната. Среће се код жупанице Струје у Карану, док је код кнегиње Озре у Псачи и кесарице Кали и њене кћери примењен опуштенији облик забрађивања врата другом марамом, те као такав и сроднији моделу доњокаменичке ктиторке.

Наушнице спадају у групу популарног накита⁷ који је подједнако био омиљен и ношен међу женама свих слојева друштва, што потврђују и писани извори, посебно када је реч о оставама у дубровачким

ризницама (Радојковић 1969: 40–41). Археолошки налази су бројнији у случају једноставнијих примерака, док скуповени модели данас представљају ретке и драгоцене остатке, међу којима се посебно издваја налаз из Маркове Вароши (сл. 6) (Ђоровић-Љубинковић 1949: 102–113).⁸ Реч је о лунуластим наушницама зракастог или лепезастог типа, какве носи и доњокаменичка ктиторка, а које се најчешће помињу као ликовни пандан овом налазу управо због велике међусобне сличности. Овај млађи тип наушница, који је проистекао из округлих лунуластих, био је подједнако популаран како међу владаркама тако и међу властелинкама у периоду од четврте до девете деценије XIV века у Византији и земљама које су биле у њеној културној сфери.⁹ Лунуласте зракасте или лепезасте наушнице биле су сложеније у обради од своје старије варијанте, а израђиване су од сребра или злата техником ливења, искуцавања, филиграна и уметања драгог камења и бисера (Милошевић 1990: 159). Препознатљиве су по зракасто распоређеним цевастим формама око централног диска са ритмичним смењивањем двеју ужих и једне шире цевчице уз примену декоративних апликација на завршецима (Радојковић 1969: 137).

Бројни су ликовни примери у портретном фреско-сликарству, почев од приказа краљице Симониде у Старом Нагоричину, Грачаници, Краљевој цркви, касније на портретима краљице и царице Јелене у Кучевишту, Полошком, Љуботену, Белој цркви каранској, у Цркви Светог Николе Болничког у Охриду, у Дечанима и Леснову.¹⁰ Доњокаменичка ктиторка с млађим типом сврстава се у ред ликовних примера заједно са жупаницом Струјом и њеним двама кћеркама у Благовештенској цркви у Карану (Павловић 2019: 12–13, сл. 1), ктиторком Маријом Аном у Леснову (Ђорђевић 1994: сл. у боји 17), војводицом Владиславом у Кучевишту (*ibid.*: црт. 35), супругом деспота Јована Драгушина у Полошком (*ibid.*: 148, сл. 11). Овај тип наушница среће се и на портретима трију властелинки у станичењској цркви (Поповић 2005: 90–91, 94, сл. 35, 38, 41), ктиторке и њене рођаке у Калотину (Ковачевић 1953: 53, сл. 30) и на портрету деспотице непознатог имена, а господарице доњокаменичке ктиторке (Атанасов 1999: 238, сл. 86). Ликовни примери указују на израду од злата с декоративним елементима у виду бисера, што је условљавало на значајну тежину овог накита, оптерећујућег за ношење качењем о ухо.

Обоци доњокаменичке ктиторке висе о траке које се са обе стране лица спуштају са почелице. Ове траке, које по боји упућују на материјал од коже, украшене су ситним округлим белим декоративним формама, у којима, и поред оштећености фреске, треба препознати

⁷ О терминологији и систематизацији ове врсте накита: Радојковић 1969: 132–141; Викић 2010: 18, 21–25.

⁸ О осталим познатим налазима у Драгижеву, у Горно Оризари, у Вршцу и Скопљу: Радојковић 1969: 137.

⁹ Прву поделу начинио: Ковачевић 1953: 106–110, 143–146. О типовима и начину украшавања: Радојковић 1969: 134–140.

¹⁰ Са старијом литературом за наведене примере: Стевановић 2019: 16.

6. Лунуласте наушнице, Маркова Варош, Прилеп, 14. век
6. Band-earrings, deposit from Markovi Kuli, Prilep, the 14th c.

бисере. Лепезасте наушнице мањих димензија носи и кћи доњокаменичке ктиторке, али су оне окачене о бисерне ланчиће који се спуштају са почелице, док се код деспотице са приземља доњокаменичке припрате не запажају детаљи о начину причвршћивања лепезастих обоца које она носи (Ковачевић 1953: Т XLIII).

Почелице су најчешће помињани главени накит, уједно и најједноставнији и широко примењиван у украшавању средњовековних жена комбинован са марамом, односно велом, које је придржавао или био без њих. Археолошки налази,¹¹ претежно скромнијег типа, указују да су почелице биле сачињене од четвртастих плочица пришиваних на траку од текстила или коже која се везивала око главе, а како се по називу овог накита може закључити, са истакнутим делом преко чела. Сматрају се већински женским накитом јер су најбројнији налази у гробовима жена, а досадашњи пронађени примерци указују на то да су плочице на почелицама израђиване техником отискивања на сребрном или бронзаном лиму, често с позлатом (Викић 2010: 33–36). Писани извори о дубровачким оставама говоре и о скупоценим почелицама рађеним техником филигран, гранулације

са уметањем драгуља и бисера (Радојковић 1969: 34–35), а по својој присутности везују се за византијско-српско културно подручје.

Почелица доњокаменичке ктиторке састоји се од наизменично постављена три драгуља и плочица са ситним бисерима, односно белих куглица уколико је примењена техника гранулације сребром. Остаје непознато да ли је почелица директно приањала на чело властелинке или је била саставни део капе изнад, постављањем, односно прикачивањем за њу, као и од ког је материјала направљена. Ширина насликане почелице сугерише да је у питању обруч са аплицираним украсима, међутим, судећи по претходно споменути археолошким налазима, плочице би могле бити аплициране на траку од тканине или коже или у целини од метала, са елементима који су међусобно били повезани алкама (Викић 2010: 34–35, сл. 9; Павлова 2009: 332–336). Свакако да је дијадема морала бити добро причвршћена за подлогу јер су са почелице падале две траке о које су биле окачене наушнице. С тим у вези, остаје отворено питање повезивања дијадеме и капе, како не би дошло до померања елемената током ношења. Према једној од изведених реконструкција Атанасове (Атанасова 2016а), дијадема је самостални елемент у виду обруча преко мараме, док би према другом понуђеном моделу почелица била фиксирана за капу (Атанасова 2016а: 389). У том контексту нужно је још једном споменути портрет ктиторке Доје из Земена (Ђорђевић 1994: 168,

11 За налазе у Србији, Босни, Далмацији и Бугарској: Викић 2010: 49–52; О неким налазима у Бугарској: Павлова 2009: 327–338.

сл. 19), која има оглавље необичног облика сачињено од елемената које није могуће јасно раздвојити. На њеној високој капи, у доњем делу који належе на главу, а у пределу чела, налазе се плочице у низу по моделу почелица, где такође остаје непознато да ли су оне причвршћене за капу¹² или су самостални део као накит.

У средњовековном зидном сликарству међу портретима властелинки издваја се пример почелице кнегиње Озре у Псачи (Коруновски и Димитрова 2006: 200, Т. 146), која је сродна доњокаменичкој по скупочености. На кнегињиној почелици су у низу постављени каменчићи плаве и црвене боје, претпостављено драгуљи, окружени бисерима. Потврду о постојању овако израђених почелица пружају археолошки налази, такође датирани у XIV век. Дијадема из Маркове Вароши сачињена је од плочица на којима је драго камење уметнуто у цветове од филиграна, а дијадема из Добрича има наизменично постављене округле и четвртасте плочице са лежиштем за камен у средини (Радојковић 1969: 92; Ковачевић 1953: Т. LXIV). Незаобилазан пример би била и сребрна почелица с позлатом као гробни налаз крај цркве у Доњој Каменици (Фрфулановић 2003: 486, сл. 27).

Оглавље доњокаменичке ктиторке добило је поредбenu анализу с приказима властелинки са ктиторских породичних композиција фреско-ансамбла, преваходно прве половине XIV века са подручја средњовековних српских и бугарских земаља. Све властелинке су удате жене и мајке, приказане у свечаном ктиторском чину са својим супружницима и члановима породице, најчешће децом. Готово у свим случајевима изражено је поштовање према постојећој хијерархији у титулама, односно по

---

12 Плочице какве су се користиле за израду почелица могле су бити употребљене и као апликације за одећу или неку другу врсту накита: Bikić 2010: 36.

породичном и родном статусу, иако се, када је реч о украшавању жена и њиховим оглављима, неретко нису доследно поштовала постављена правила одевања и инсигниолошког означавања као код мушкараца. Доњокаменичка ктиторка понела је оглавље богатије за неке елементе у односу на своју кћер, али и даље скромније у поређењу са оглављем доњокаменичке деспотице, која има скупочену мрежицу за косу са круном.

Начин комбиновања марама с капом јесте сложени тип оглавља који се ређе среће међу узоркованим моделима портретног фреско-сликарства прве половине XIV века, али не и апсолутни изузетак. У том случају, облик капе доњокаменичке ктиторке остаје изузетак којим се указује на развијање аутентичних модела услед могуће уске везе са традиционалним народним одевањем поднебља на коме је властелинка живела, што се потврђује постојањем сличних изузетака, који такође немају поредбене примере у ликовном стваралаштву. Даљом анализом потврђена је аутентичност оглавља кроз накит који, осим у фреско-сликарству, има примере потврде кроз археолошке налазе, чиме је истакнута скупоченост те целине.

Ктиторка Богородичине цркве у Доњој Каменици представља вредан пример изгледа оглавља у касном средњем веку на подручју Балкана, који својим специфичностима открива значајне друштвене и културне аспекте на једном подручју. Као припадница локалне властеле, доњокаменичка ктиторка је кроз сегменте накита истакла свој истанчан естетски укус, али и степен материјалног богатства своје породице која је несумњиво одржавала контакте са центрима занатства. Искорак из конвенционалног јесте усвајање неких од регионалних форми забрађивања код средњовековних жена, што је водило ка обликовању јединственог склопа елемената оглавља доњокаменичке ктиторке, као успелог решења, које се током наредних векова нашло у синергији с народном ношњом долине Тимока.

Frfulanović, D. 2022

Clothing as an image of personal notability – portraits of nobelwomen in the church in Donja Kamenica, *Tekstilna industrija* (Beograd) 70/3: 30–43.

Павловић, Д. 2019

Аксесоар на портретима српске властеле у средњем веку, *Зборник Музеја примењене уметности* (Београд) 15: 9–18. (Pavlović, D. 2019, Aksesoar na portretima srpske vlastele u srednjem веку, *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* (Beograd) 15: 9–18.)

Стевановић, Б. 2019

Српско средњовековно сликарство као извор за лунуласте наушнице, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* (Нови Сад) 47: 13–34. (Stevanović, B. Srpsko srednjovekovno slikarstvo kao izvor za lunulaste naušnice, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* (Novi Sad) 47: 13–34.)

Atanasova, K. 2016a

The Headdress of Three Female Ktitors' Portraits from Donja Kamenica, *Niš and Vizantija* (Niš) 14: 383–394.

Атанасова, К. 2016б

Женските забражданија през Второто българско царство – варианти и визија, у: *Великите Асеневци* (Велико Търново): 446–459. (Atanasova, K. 2016b, Women's headdress arrangements during the Second Bulgarian Empire – varieties and appearance, in: *Great Asen* (Veliko Tarnovo): 446–459.)

Bogevskа, S. 2012

Notes on female piety in hermitages of the Ohrid and Prespa region: the case of Mali Grad, in: *Female founders in Byzantium and beyond*, ed. L. Theis et al., (Wien, Köln et Weimar): 355–367.

Викић, В. 2010

Vizantijski nakit u Srbiji. Modeli i nasleđe, Beograd: Arheološki institut.

Павлова, В. 2009

Към въпроса за средновековните прочелници от XIII–XIV век, *Античная древность и средние века* (Екатеринбург): 327–338. (Pavlova, V. 2009, To the question of the medieval reading books of the XIII–XIV centuries, *Ancient Antiquity and the Middle Ages* (Ekaterinburg): 327–338.)

Коруновски, С. и Димитрова, Е. 2006

Византиска Македонија. Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век, Скопје. (Korunovski, S. and Dimitrova, E. 2006, *Vizantiska Makedonia. Istorija na umetnosta na Makedonija od IX do XV vek*, Skopje.)

Поповић, М. и др. 2005

Црква Светог Николе у Станичењу, Београд: Археолошки институт. (Popović M. i dr. 2005, *Crkva Svetog Nikole u Staničenju*, Beograd: Arheološki institut.)

Фрфулановић, Д. 2003

Украси за главу на портрету ктиторке цркве у Доњој Каменици, *Зборник радова Филозофског факултета* (Косовска Митровица) 32: 473–496. (Frfulanović, D. 2003, Ukrasi za glavu na portretu ktitorke crkve u Donjoj Kamenici, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* (Kosovska Mitrovica) 32: 473–496.)

Фрфулановић, Д. 2001

Чија је црква у Доњој Каменици, *Зборник радова Филозофског факултета* (Блаце) 28–29: 299–243. (Frfulanović, D. 2001, Čija je crkva u Donjoj Kamenici, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* (Blace) 28–29: 299–243.)

Атанасов, Г. 1999

Инсигниите на средновековните български владетели, корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити, Плевен. (Atanasov, G. 1999, *The insignia of the medieval Bulgarian rulers, crowns, sceptres, spheres, weapons, costumes, ornaments*, Pleven.)

Emmanuel, M. 1994

Hairstyles and Headdresses of Empresses, Princesses and Ladies of the Aristocracy in Byzantium, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* (Athens) 17: 113–120.

Ђорђевић, И. 1994

Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд: Филозофски факултет. (Đorđević, I. 1994, *Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Beograd: Filozofski fakultet.)

Милошевић, Д. 1990

Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја, Београд. (Milošević, D. 1990, *Nakit od XII do XV veka iz zbirke Narodnog muzeja*, Beograd.)

Николова, М. 1981

Към проучването на българските невестински забражданија луб, разучал, каица и сокај (по материали од Видинско), *Известия на музеите в Северозападна България*, (София) 5: 71–105. (Nikolova, M. Km proučvaneto na blgarskite nevestinski zabraždanija lub, razučal, kaica i sokai (po materialii od Vidinsko), *Izvestia na muzeite v Severozapadna Blgaria* (Sofia) 5: 71–105.)

Panayotova, D. 1970

Les portraits des donateurs de Dolna Kamenica, *Зборник радова Византолошког института* (Београд) 12: 143–156. (Panayotova, D. 1970, Les portraits des donateurs de Dolna Kamenica, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* (Beograd) 12: 143–156.)

Радојковић, Б. 1969

Накит код Срба од краја XII до краја XVIII века, Београд: Музеј примењене уметности. (Radojković, B. 1969, *Nakit kod Srba od kraja XII do kraja XVIII veka*, Beograd: Muzej primenjene umetnosti.)

Аранђеловић-Лазич, Ј. 1967

Месаљ – капа у облику круне, *Гласник Етнографског музеја* (Београд) 30: 35–46. (Arandelović-Lazić, J. 1967, *Mesalj – kapa u obliku krune*, *Glasnik Etnografskog muzeja* (Beograd) 30: 35–46.)

Манова, Е. 1962

Видове средновековни облека според стенописите од XIII–XV в. в југозападна Бугарија, *Известия на Етнографски институт и музеј* (Софија) 5: 5–71. (Manova, E. 1962, *Types of medieval clothing according to the 13th–15th century wall paintings in southwestern Bulgaria*, *Bulletin of the Ethnographic Institute and Museum* (Sofia) 5: 5–71.)

Ковачевић, Ј. 1953

Средњовековна ношња балканских Словена – студија из историје средњовековне културе Балкана, Београд: Научна књига. (Kovačević, J. 1953, *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena – studija iz istorije srednjovekovne kulture Balkana*, Beograd: Naučna knjiga.)

Ђоровић-Љубинковић, М. 1949

Налаз из Маркове Вароши код Прилепа-зракасте наушнице, *Музеји* (Београд) 2: 102–113. (Đorović-Ljubinković, M. 1949, *Nalaz iz Markove Varoši kod Prilepa-zrakaste naušnice*, *Muzeji* (Beograd) 2: 102–113.)

Summary

DRAGANA FRFULANOVIĆ

Academy of Professional Studies South Serbia

Department of Technological and Artistic studies Leskovac

dfrfulanovic@gmail.com

HEADDRESS ON THE KTIOR'S PORTRAIT OF THE CHURCH OF THE VIRGIN MARY IN DONJA KAMENICA

The portrait of the founder of the Church of the Virgin Mary in Donja Kamenica has attracted attention by its unusual exemplar of covering and decorating the head, i.e. the headdress. It consists of a cap, two scarves and jewelry in the form of earrings, as well as a diadem and metal applications. The unusualness of this headdress is reflected in the combination of elements that form a complex structure with no adequate example in 14th century medieval portrait fresco painting. The ktitor wears a cap of an unusual shape, for which it is impossible to find similar examples among the portraits of the landlady. It is difficult to determine the material from which it was made, although it was unquestionably a template in the styling of the headpiece with two scarves. The case of wearing two scarves is well known, albeit not in combination with a cap. The shape of the cap of the founder of Donja Kamenica remains unidentified, but examples of folk clothing in the area of the Timok Valley point to a regional variety that may have originated from folk costumes. This complex headdress is decorated with expensive jewelry in the form of lunula earrings, combined with metal applications. Compared with the portraits of other noblewomen and archaeological findings, it has been established that it involves a more recent type of jewelry made using complex techniques of gold or silver and with the application of pearls. The portrait, or more precisely the headdress of the founder of Donja Kamenica, reflects a woman's desire and need for beautification, though in accordance with the potentials of her family and following current trends, while at the same time making a connection with the local forms of clothing.

Translated by the author